

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.25>

REALIZACJA DECYZJI ETPC W UKRAINIE: MIĘDZYNARODOWY WYMIAR PRAWNY PROBLEMU

Mykhailo Darmin

*aspirant Państwowej Wyższej Instytucji Edukacyjnej
“Uzhorodzki Uniwersytet Narodowy” (Uzhorod, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-4241-7694

markgarcula@gmail.com

Adnotacja. W artykule autor podsumowuje, że badając ogólnie międzynarodowe instytucje sądownicze, a w szczególności ETPC, specjaliści od prawa międzynarodowego często formułują te kwestie, które wymagają rozwiązania – zdaniem tych naukowców – na poziomie krajowym. W odniesieniu do realizacji orzeczeń ETPC w Ukrainie jest to kwestia definicji pojęcia “orzeczenie” tego sądu; brak uwagi na to, w jaki sposób ETPC interpretuje tę lub inną zasadę prawa Rady Europy, znajduje się również w Konstytucji Ukrainy z 1996 r., a także istnienie specjalnej procedury wykonywania orzeczeń ETPC, która różni się od procedury wykonywania orzeczeń sądów krajowych. W artykule podsumowano, że ukraińscy specjaliści od prawa międzynarodowego przez długi czas nie badali kwestii wdrażania orzeczeń ETPC na poziomie monograficznym (wyjątkiem jest praca przeanalizowana w artykule L. V. Pastukhovej pod tytułem “Skuteczność międzynarodowych środków prawnych zapewniających realizację Konwencji o ochronie praw i podstawowych wolności człowieka” z 2003 r.).

Słowa kluczowe: wdrażanie orzeczeń ETPC, konstytucyjne prawa człowieka, ochrona praw człowieka, Rada Europy, zobowiązania międzynarodowe, Krajowy Mechanizm Ochrony Praw Człowieka.

IMPLEMENTATION OF ECtHR DECISIONS IN UKRAINE: INTERNATIONAL LEGAL DIMENSION

Mykhailo Darmin

Postgraduate Student

State Educational Institution “Uzhgorod National University” (Uzhgorod, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-4241-7694

markgarcula@gmail.com

Abstract. In the article, the author summarizes that when researching international judicial institutions in general and the ECtHR in particular, experts in international law often formulate those issues that need to be resolved – in the opinion of these scientists – at the national level. In relation to the implementation of ECtHR decisions in Ukraine, this is a question of defining the term “decision” of this court; insufficient attention to how the ECtHR interprets this or that principle of the law of the Council of Europe, which is also present in the Constitution of Ukraine of 1996, as well as the existence of a special procedure for the execution of decisions of the ECtHR, which differs from the procedure for the execution of decisions of national courts. The article summarizes that Ukrainian specialists in international law have not studied the issue of implementation of ECtHR decisions for a long time at the monographic level (an exception is the work analyzed in the article by L.V. Pastuhova on the topic “Effectiveness of international legal means of ensuring the implementation of the Convention on the Protection of Rights and Fundamental Freedoms of a person” in 2003).

Key words: implementation of ECtHR decisions, constitutional human rights, protection of human rights, Council of Europe, international obligations, national human rights protection mechanism.

ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Михайло Дармін

аспірант ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

(Ужгород, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-4241-7694

markgarcula@gmail.com

Анотація. У статті автор узагальнює, що досліджуючи міжнародні судові установи у цілому та ЄСПЛ зокрема, фахівці з міжнародного права часто формують ті питання, які потребують свого вирішення – на думку цих вчених – на національному рівні. По відношенню до виконання рішень ЄСПЛ в Україні це питання визначення поняття «рішення» цього суду; недостатня увага до того, як саме ЄСПЛ тлумачить той чи інший принцип права Ради Європи, наявний також і у Конституції України 1996 року, а також існування спеціальної процедури вико-

нання рішень ЄСПЛ, яка відрізняється від процедури виконання рішень національних судів. У статті резюмовано, що українські фахівці з міжнародного права доволі довго не досліджували питання виконання рішень ЄСПЛ на монографічному рівні (виключенням є проаналізована у статті праця Л.В. Пастухової на тему «Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини» 2003 року).

Ключові слова: реалізація рішень ЄСПЛ, конституційні права людини, захист прав людини, Рада Європи, міжнародні зобов'язання, національний механізм захисту прав людини.

Вступ. *Характеристика дослідження та проблеми у світовій науковій літературі.* У світовій – переважно європейській, так само як і в українській юридичній літературі питання виконання рішень Європейського суду з прав людини залишаються малодослідженими. Це свідчить про надзвичайну актуальність постановки та розробки цього питання.

Дослідники відмічають, що «з початку свого існування міжнародне правосуддя мислилося як субсидіарне. За своєю природою органи міжнародної юстиції функціонально та інституційно віддалені від національної юрисдикції, де саме виникають проблеми по захисту прав людини» (Севостьянова, 2012: 407). Тим не менш, рішення органів міжнародного правосуддя набували – та продовжують набувати – все більш вагомому роль у повсякденному державному житті кожної країни, яка визнає їхню юрисдикцію.

Не є виключенням і рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) для України. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року, визнає юрисдикцію ЄСПЛ, а одною з проблем національного конституційного права є належне виконання рішень ЄСПЛ.

Цікавим є той факт, що на конституційно-правові проблеми у цій сфері можна знайти посилання не тільки у працях фахівців – конституціоналістів, але й українських фахівців з міжнародного права. Досліджуючи міжнародні судові установи у цілому та ЄСПЛ зокрема, вони формулюють ті питання, які потребують свого вирішення – на думку цих вчених – на національному рівні.

Мета роботи – правовий аналіз напрацювань українських фахівців з міжнародного права, що стосуються проблематики виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Основна частина. *Завдання дослідження* – послідовний аналіз наявних в українській юридичній літературі праць, присвячених питанням виконання рішень Європейського суду з прав людини (монографічних праць, а також низки релевантних статей тощо, автори яких звертаються виключно або переважно до обраної проблематики).

Матеріал і методи досліджень. Дослідження проводиться з урахуванням положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, які регламентують виконання рішень Європейського суду з прав людини. До числа матеріалів дослідження слід також уважати належними ті доктринальні праці, огляд яких робить автор статті.

До числа основних методів дослідження належать: системний, порівняльний, метод аналізу, метод синтезу, метод індукції, метод дедукції, герменевтичний метод. Формулюючи висновки, автор застосовує антропологічний та антропоцентричний методологічні підходи, а також – певною мірою – телеологічний підхід до обраної теми дослідження.

Результати та їх обговорення. Питання виконання рішень Європейського суду з прав людини неодноразово підіймались в українській юридичній літературі, коли йдеться про конституційно-правові дослідження (дивись, наприклад, Гараджаєв, 2017; Гараджаєв, 2020; Мішина, 2021; Мішина, 2022 тощо). Однак, напрацювань фахівців з міжнародного права – українських дослідників у цій сфері не досить багато.

Цікавим є той факт, що на конституційно-правові проблеми у цій сфері можна знайти посилання не тільки у працях фахівців – конституціоналістів, але й українських фахівців з міжнародного права. Досліджуючи міжнародні судові установи у цілому та ЄСПЛ зокрема, вони формулюють ті питання, які потребують свого вирішення – на думку цих вчених – на національному рівні.

Перше з таких питань (тобто питань, які є за своєю сутністю є конституційно-правовими) має термінологічний характер. Як влучно зазначає О.В. Буткевич, «чи не найбільш проблемним питанням у процесі виконання Україною рішень ЄСПЛ є визначення самого поняття «рішення» цього суду» (Буткевич, 2012: 288). Відсутність доктринальної єдності з цього питання є тим фактом, який гальмує виконання рішень ЄСПЛ в Україні.

Ще одне питання, виявлене фахівцем з міжнародного права, але конституційно-правове за своєю сутністю, має аксіологічний характер. Так, з точки зору О.В. Константного, «виконання рішень Європейського суду має становити ідеологічно-правову (ціннісну) основу для здійснення правосуддя в Україні» (Константний, 2012: 34). Наразі доволі мало вчених – фахівців з конституційного права досліджують конституційні принципи, принципи Конституції України (прикладом можуть бути праці професора О.В.Сінкевич, а також монографічні роботи інших дослідників). При цьому, ці автори приділяють увагу питанням конституційної теорії, і – на наш погляд – звертають недостатньо уваги на те, як саме ЄСПЛ тлумачить той чи інший принцип права Ради Європи, наявний також і у Конституції України 1996 року.

Такі дослідження сприяли б створенню міцного аксіологічного підґрунтя для реалізації рішень ЄСПЛ в Україні. Це є важливим тому, що «сучасні дослідження практики ЄСПЛ говорять про зближення природи цієї практики з конституційно-правовим масивом держави, або називають систему рішень ЄСПЛ «транс-національним конституціоналізмом», або взагалі надають цьому Суду значення вищого Конституційного суду для держав членів. Згідно з цією доктриною з точки зору міжнародного права ЄСПЛ звертається до

ключових цінностей системи міжнародного конституційного порядку, що формується. Варто погодитись з таким підходом.

Нарешті, слід звернути увагу на вдале узагальнення, сформульоване А.Л. Паскар, щодо «існування спеціальної процедури виконання рішень ЄСПЛ, яка відрізняється від процедури виконання рішень національних судів» (Паскар, 2013: 402). З одного боку, варто погодитись з тим, що рішення національних судів виконуються і швидше, і більш ефективно, ніж рішення ЄСПЛ. З іншого боку, рішення національних судів не настільки часто, як рішення ЄСПЛ, торкаються системних проблем з захистом прав і основоположних свобод людини і громадянина. Це питання є дискусійним та потребує подальшого дослідження.

Таким чином, пошук напрямів удосконалення виконання рішень ЄСПЛ в Україні можна вести, аналізуючи праці фахівців з міжнародного права. Непоодинокими є випадки, коли ці спеціалісти вказують на проблеми, що виникають на національному рівні у цілому, та на галузеві, у тому числі на конституційно-правові проблеми щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Обговорення. Найбільш релевантною монографічною працею з аналізованого питання авторства фахівця з міжнародного права в українській юридичній літературі залишається дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, успішно захищена Л.В. Пастуховою у 2003 році. Тема цієї роботи – «Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини».

Метою свого дослідження Л.В. Пастухова визначила «виявлення міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції та визначення їх реальних можливостей та ефективності у такому забезпеченні» (Пастухова, 2003: 2). У контексті досліджуваної нами тематики важливим є те, що в межах поставленої мети одним із завдань дослідниці обрала з'ясування змісту поняття «виконання державою-учасницею конвенційних зобов'язань» (Пастухова, 2003: 4). Це завдання було успішно виконано.

Так, Л.В. Пастухова розмірковує, що зміст цього поняття полягає у дослідженні того, «повинна робити держава, щоб (згідно ст. 1 Конвенції) забезпечити кожній людині, яка перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені Конвенцією» (Пастухова, 2003: 8). Авторка не лише констатує цей факт, але й деталізує зміст цього поняття. Доцільно детальніше зупинитися на ньому, так як ця розробка може бути застосована у конституційно-правових дослідженнях.

На думку авторки, «по-перше, держава (в особі своїх органів, установ, посадових осіб тощо) не повинна порушувати конвенційні права та свободи людини; по-друге, вона повинна створити належний внутрішньодержавний юридичний механізм забезпечення прав людини» (Пастухова, 2003: 8).

Розуміючи, що поняття «належний внутрішньодержавний юридичний механізм забезпечення прав людини» не є універсальним, Л.В. Пастухова деталізує його. Вона пропонує уважати, що «на виконання своїх зобов'язань держава повинна створити юридичний механізм, у якому:

1) національне законодавство повинно бути приведене у відповідність з положеннями Конвенції та протоколів до неї;

2) для реалізації прав людини, які передбачені окремими статтями¹ повинні бути встановлені відповідні юридичні процедури, відсутність яких взагалі виключає можливість їх реалізації. Це пояснюється тим, що вказані права належать до групи так званих «позитивних прав» (прав на певні дії держави). Оскільки реалізація таких прав може бути забезпечена лише виконанням державою певних активних зобов'язань, постільки послідовність, обсяг, строки їх здійснення тощо мають бути детально регламентовані і закріплені в національному законодавстві;

3) встановити юридичні засоби охорони щодо всіх конвенційних прав людини, які б унеможлилювали їх порушення (зокрема, норми про заборону порушення цих прав, наділити компетенцією відповідні органи державної влади щодо здійснення ними превентивних заходів, передбачити заходи юридичної відповідальності за порушення конвенційних прав);

4) створити систему юридичних засобів захисту всіх конвенційних прав в разі їх порушення у відповідності з вимогами ст. 13 Конвенції (насамперед ефективну систему судового захисту)» (Пастухова, 2003: 8). На думку авторки, таке виконання Україною своїх зобов'язань по Конвенції буде відповідати не лише положенням Конвенції, але й положенням ст. 3 Статуту Ради Європи. Слід повністю погодитись з цим висновком.

Наступна корисна для конституційно-правових досліджень розробка Л.В. Пастухової – це пропозиція впровадити в доктринальний обіг поняття «ефективність рішень Європейського суду з прав людини». На думку авторки, яка вперше в українській юридичній літературі запропонувала визначення цього поняття, «це ступінь їх реального впливу на виконання державами – відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї» (Пастухова, 2003: 14). Варто зауважити, що необхідність такого поняття, особливо на рівні національної правової науки, є доволі сумнівною.

По-перше, ефективність рішень ЄСПЛ є оціночним поняттям (хоча авторка і сформулювала критерії, по яким така оцінка може відбуватися, дивись нижче).

По-друге, навряд чи на національному рівні можна відстежувати ефективність рішень ЄСПЛ.

¹ Л.В. Пастухова зазначила, що це «зокрема ст. ст. 6 (Право на справедливий судовий розгляд), 7 (Покарання виключно на підставі закону), 10 (Свобода виразу думки), 13 (Право на ефективні засоби правового захисту) Конвенції, ст. ст. 1 (Захист права власності), 2 (Право на освіту), 3 (Право на вільні вибори) Протоколу № 1, ст. ст. 1 (Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців), 2 (Право на оскарження у кримінальних справах), 3 (Відшкодування в разі незаконного засудження) Протоколу № 7».

Тим не менш, відповідні розробки Л.В. Пастухової є інноваційними. Вони полягають у наступному.

Авторка сформулювала, що «критеріями оцінки ефективності рішень Європейського суду з прав людини є їх безпосередні цілі: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Вони зумовлюють функції судових рішень, кожне з яких одночасно «виконує» правовідновлювальну та превентивну функції» (Пастухова, 2003: 14). У даному випадку варто зазначити, що має місце констатація факту.

Крім того, Л.В. Пастухова запропонувала уважати, що «показниками ефективності рішень Європейського Суду з прав людини є: 1) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; 2) певні зміни у динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами. Перший показник у кількісному виразі можна отримати шляхом співвідношення між кількістю рішень Суду, на виконання яких держава-відповідач вжила правовідновлювальні заходи та кількістю всіх його рішень, ухвалених проти даної держави, які вона мала б виконати. Він є показником ефективності правовідновлювальної функції рішень Суду. Другий показник встановлюється вимірюванням коефіцієнту повторюваності всіх правопорушень або правопорушень одного виду через певні проміжки часу шляхом співвідношення між кількістю рішень Суду про встановлення порушень конвенційних норм і кількістю держав-порушниць даних норм. Він є показником ефективності превентивної функції рішень Суду» (Пастухова, 2003: 14-15). З низкою авторських розробок можна погодитись.

Так, дійсно, поновлення країною порушених суб'єктивних прав є показником ефективності рішень ЄСПЛ (індивідуальні заходи, або заходи індивідуального характеру). Але, не лише індивідуальні заходи є таким показником, а про інший вид заходів Л.В. Пастухова не згадує (на момент захисту дисертаційного дослідження відповідні законопроектні роботи вже відбувались, і необхідність та важливість заходів загального характеру вже висвітлювалась в юридичній літературі України). У зв'язку з цим, перший запропонований нею показник навряд чи можна уважати репрезентативним.

Що ж до другого показника – «коефіцієнту повторюваності всіх правопорушень або правопорушень одного виду через певні проміжки часу» – то у своєму дослідженні авторка недостатньо переконливо доводить, що ця повторюваність залежить від ефективності виконання рішень ЄСПЛ. Думається, що тут роль ЄСПЛ у превенції порушень дещо перебільшується.

Авторству Л.В. Пастухової належать і інші важливі на момент захисту її дисертаційного дослідження висновки та пропозиції. Варто підкреслити, що ще у 2003 році вона запропонувала уважати, що «в Україні поки що не створений належний юридичний механізм забезпечення конвенційних прав людини» (Пастухова, 2003: 11), та сформулювала низку пропозицій з подолання цього недоліку, який залишається невідправленим і досі. До числа таких пропозицій Л.В. Пастухова віднесла, зокрема, «продовження роботи над приведенням національного законодавства і всієї юридичної практики у відповідність з вимогами Конвенції та рішеннями Суду з прав людини; найскоріше прийняття Закону «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини» (Пастухова, 2003: 11-12) та інші.

Висновки. Аналізуючи монографічне дослідження Л.В. Пастухової на тему «Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини» слід резюмувати, що деякі з її пропозицій вже реалізовані на практиці (наприклад, прийняття Закону «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини»), деякі не обґрунтовано належним чином (наприклад, щодо коефіцієнтів ефективності рішень ЄСПЛ). Але у цілому робота містить настільки значну кількість інновацій та пропозицій, що і досі представляє інтерес для фахівців з конституційного права з точки зору продовження наукового дискурсу щодо виконання рішень ЄСПЛ в Україні.

У цілому ж, українські фахівці з міжнародного права доволі довго не досліджували питання виконання рішень ЄСПЛ на монографічному рівні. Перспективи подальших наукових розробок вбачаються в ліквідації цієї прогалини.

Список використаних джерел:

1. Буткевич О.В. Чи є рішення Європейського Суду з прав людини обов'язковими для України, як цього вимагає закон? *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С.В. Ківалова ; Націон. унт «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 279–293.
2. Гараджаев Д.Я. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека: монография. Киев: Издат. «Норма Права», 2020. 308 с.
3. Гараджаев Д.Я. Конституционный Суд Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Суда Европейского Союза: монография. Одесса : Издат. дом «Гельветика», 2017. 448 с.
4. Константий О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 33–36.
5. Мішина Н.В. Формування бюджетів муніципальних органів (на матеріалах країн – членів Ради Європи). *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 154–160.
6. Мішина Н.В. Адміністративно-правові проблеми державного контролю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2021. Т. 28. С. 160–165.
7. Паскар А.Л. Правове регулювання порядку виконання рішень Європейського суду з прав людини. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Т. 26. № 2-2. С. 401–408.

8. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд.юрид.наук. К., 2003. 20 с.
9. Севостьянова Н.І. Національні правозахисні установи та Європейський суд з прав людини. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С.В. Ківалова ; Націон. унт «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 407-414.

References:

1. Butkevych O.V. Chy ye rishennya Yevropeys'koho Sudu z prav lyudyny obov'yazkovymy dlya Ukrayiny, yak tsoho vymahaye zakon? [Are the decisions of the European Court of Human Rights binding on Ukraine, as required by law?] *Pravove zabezpechennya efektyvnoho vykonannya rishen i zastosuvannya praktyky Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny* : zб. наук. ct. Mizhnar. nauk.praкт. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С.В. Ківалова ; Национ. унт «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. P. 279–293. [in Ukrainian].
2. Qaracayev C. Konstytutsyonnye pryntsypy prav cheloveka: na praktyke Konstytutsyonnoho Suda Azerbaydzhana y Evropeyskoho Suda po pravam cheloveka: monohrafiya. [Constitutional principles of human rights: in practice of the Constitutional Court of Azerbaijan and the European Court of Human Rights: monograph.] Kyev: Yzdat. "Norma Prava", 2020. 308 p. [in Ukrainian].
3. Qaracayev C. Konstytutsyonnyy Suda Azerbaydzhanskoj Respublyky: perspektyvy yspolzovanyya opyta Suda Evropeyskoho Soyuzha: monohrafiya [Constitutional Court of the Azerbaijan Republic: perspectives on using the experience of the Court of the European Union: monograph]. Odessa : Yzdat. dom "Helvetyka", 2017. 448 p. [in Ukrainian].
4. Konstantnyy O.V. Praktyka Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny yak dzherelo sudovoho pravozastosuvannya Verkhovnoho Sudu Ukrayiny [The practice of the European Court of Human Rights as a source of judicial enforcement of the Supreme Court of Ukraine]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrayiny*. 2012. № 1 (137). P. 33-36. [in Ukrainian].
5. Mishyna N.V. Formuvannya byudzhativ munitsypalnykh orhaniv (na materialakh krayin – chleniv Rady Yevropy) [Formation of budgets of municipal bodies (based on the materials of the member countries of the Council of Europe)]. *Yurydychnyy visnyk*. 2022. № 3. P. 154 -160. [in Ukrainian].
6. Mishyna N.V. Administratyvno-pravovi problemy derzhavnoho kontrolyu [Administrative and legal problems of state control]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu „Odeska yurydychna akademiya”*. Odessa, 2021. T. 28. P. 160–165. [in Ukrainian].
7. Paskar A.L. Pravove rehulyuvannya poryadku vykonannya rishen Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny [Legal regulation of the execution of decisions of the European Court of Human Rights]. *Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu im. V.I.Vernadskoho. Seriya "Yurydychni nauky"*. 2013. T. 26. № 2-2. P. 401–408. [in Ukrainian].
8. Pastukhova L.V. Efektyvnist mizhnarodno-pravovykh zasobiv zabezpechennya realizatsiyi Konventsiyi pro zakhyst prav i osnovnykh svobod lyudyny [The effectiveness of international legal means of ensuring the implementation of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]: avtoref. dys. ... kand.yuryd.nauk. K., 2003. 20 p. [in Ukrainian].
9. Sevostyanova N.I. Natsionalni pravozakhysni ustanovy ta Yevropeyskyy sud z prav lyudyny [National human rights institutions and the European Court of Human Rights]. *Pravove zabezpechennya efektyvnoho vykonannya rishen i zastosuvannya praktyky Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny* : zб. наук. ct. Mizhnar. nauk.praкт. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С.В. Ківалова ; Национ. унт «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. P. 407–414. [in Ukrainian].